

OLGA ZIROJEVIĆ
(Beograd)

HRIŠĆANSKO ZADUŽBINARSTVO U PERIODU OSMANSKE UPRAVE

”U šerijatskom pravu” - piše M. Begović - ”postoje propisi koji se odnose na zadužbine (vakufe) onih verskih zajednica čije je učenje priznato u islamu (*kitabije*). Tu spadaju jevrejske i hrišćanske verske zajednice, jer je njihovo učenje izričito priznato osnovnim izvorima islama, priznato u Kur’anu i tradiciji.¹

Od islamskih pravnika dalje saznajemo da ”Jevreji i hrišćani mogu osnivati svoje zadužbine (vakufe) po propisima svoje vere pred svojim verskim predstavnicima. Oni mogu to činiti pred kadijom, sa izvesnim ograničenjima”.²

Zapravo, takve zadužbine, osnovane pred kadijom, ne bi mogle biti namenjene u korist sinagoga i crkava već u korist siromašnih sledbenika svoje ispovesti i za druge dobrotvorne ciljeve svoje verske zajednice. Pritom se ističe da cilj zadužbine treba da bude istovremeno u skladu sa islamskim učenjem i verskim učenjem onoga koji zadužbinu zasniva.

U praksi, međutim, ima primera da su Jevreji i hrišćani potvrđivali pred kadijom svoje izjave o zasnivanju zadužbina u korist svojih bogomolja i drugih verskih ustanova.

Treba reći da je u odnosima Osmanlija prema nemuslimanima, tzv. zimi-jama (ili šticevicima) *šerijat* bio glavni, ali ne i jedini izvor prava; bio je tu još *kanun* (uredbe sa zakonskom snagom), *urf* (ustaljena praksa vrhovne uprave) i *adet* (običajno pravo u najširem smislu reči).

Osim toga, Turci Osmanlije svoju versku politiku podešavaju i prema državnim interesima. S tim u vezi je i njihova saradnja sa verskim zajednicama (tzv. *millet* sistem), najpre grčkom (1453.), jermenskom (1461.), katolič-

1 M. Begović, *Vakufi u Jugoslaviji*, SANU, Beograd 1963, 83.

2 Isto, 84-85.

kom - reč je o bosanskim franjevcima (1463.) i srpskom (obnova Pečke patrijaršije 1557.). Uz ostala prava njima su priznavane i zatečene zadužbine.³

Relevantna svedočanstva, međutim, pokazuju da je sudbina zatečenih manastirskih dobara zavisila od čitavog niza faktora. Neki manastiri izgubili su svoja imanja konfiskacijom u toku ili ubrzo nakon osvajanja, kao što ima i suprotnih primera. Status manastira varirao je i zavisno od načina na koji je uključen u osmansku teritoriju.⁴

Kao što je poznato, u Osmanskom carstvu bile su tri kategorije vlasništva nad zemljom: mirija (*miri*), mulk (*mülk*) i vakuf (*vakaf*). Mirijska zemlja bila je u punom vlasništvu države i umesto plate nju su dobijali timarnici, kao i ostali pripadnici vojničke klase. Mulak je bio u punoj privatnoj svojini, kojom se slobodno raspolagalo. A treća kategorija vlasništva nad zemljom bila je vakuf ili vlasništvo pobožne fondacije, verska zadužbina, koja je bila *extra commercium*. Uvakufljivala se samo imovina koja je bila u punom vlasništvu, to znači mulk. Vakuf se nije mogao poništiti, a njegov vlasnik prestao je, njegovim osnivanjem, to da bude.

U praksi, međutim, neotuđivost vakufa bila je, neretko, narušavana. Vakufi su vremenom nestajali otuđivanjem ili bi ih sultani pretvarali u hasove. Ova pojava je naročito bila masovna u vreme vladavine Mehmeda II Osvajača (el-Fatiha).⁵ A za vreme vladavine istog sultana - u okviru njegove finansijske reforme - vakufska i mulkovna zemlja pretvarane su i u timare.⁶

Reč je tu, redovno, o muslimanskim posedima i vakufima.

Šta se zbiva sa onima vezanim za manastire i kakav su status ova dobra imala?

Sudeći po fermanu Bajazita II (iz 1491.) posed svetogorskog manastira Hilandara - činili su ga vinogradi, vodenica, zemlje i njive - bio je vakuf.⁷ A po mišljenju Lemerla i Vitteka (Wittek) i sam Zograf, verovatno i drugi manastiri, imali su takođe jednu vakufnamu.⁸ Sačuvana je i vakufnama manastira Esfigmena (iz 1568/69.) u grčkom prevodu,⁹ kao i manastira Svete Katarine na Sinaju.¹⁰

3 Isto, 85. U dosad raspoloživim izvorima sama reč *millet* javlja se, međutim, u znatno kasnijem vremenu (vid. M. Ursinus, *Zur Diskussion um "millet" im Osmanischen Reich*. Südosforschung XLVII, München 1989, 195-207). A kada je u pitanju jevrejska zajednica vid. detaljno: Ar. Shmuelevitz, *The Jews of the Ottoman Empire in the late Fifteenth and the Sixteenth Centuries*, Leiden 1984, 18-19, 26-29.

4 M. Kiel, *Art and Society of Bulgaria in the Turkish Period*, Van Gorcum, Assen/Maastricht, The Netherlands, 1985, 151.

5 V. P. Mutafčieva, *Agrarnite otnošenija v Osmanskata imperija prez XV-XVI vek*, BAN, Sofija, 1962, 164-167.

6 Isto, 167-173; N. Beldiceanu, *Recherches sur la reforme fonciere de Mehmed II*, Le monde Ottoman dans les Balkans (1402-1566), Institutions, Société, Économie, London (Variorum), 1976, 27-39.

7 P. Lemerle - P. Wittek, *Recherches sur l'histoire et le statut des monasteres athonites sous la domination turque*, Archiv d'histoire du droit oriental, III, Wetteren, 1948, 426.

Termin *vakuf* u turskim svetogorskim dokumentima zbunjuje prevodioce, pa ga oni prevode samo kao "svojina", ostavljajući otvorenu mogućnost da je ovaj dvostruki (neodređeni) termin u raznim vremenima različito shvatan i da se pravni status manastira približio, bar u izvesnoj meri, onome koji su imale muslimanske zadužbine.¹¹

Čudna je upotreba imena islamske institucije *par excellence* s namerom da se označi hrišćanska zadužbina, smatra i El. Zahariadu (Zachariadou). Ona pretpostavlja da je tu možda reč o opštem značenju; manastirska zemlja je, naime, zemlja religiozne fondacije.¹²

A reč je upravo o vakufskom statusu manastirske svojine u punom smislu te reči, kako to pokazuju brojna sačuvana svedočanstva. Povodom jednog spora oko zimskog pašnjaka (u selu Komitisi) između manastira Hilandara i Zografa, Hilandarci su izjavili: "Ovo je vakuf (zadužbina) manastira Hilandara despotovog porijekla i na njemu je pasla stoka spomenutog manastira. Da je tako bilo mi imamo vakufnamu i svjedoke".¹³

Delovi imanja Ravanice (vinogradi i mlinovi),¹⁴ zatim nekih makedonskih manastira (vodenice, vinogradi, voćke),¹⁵ kao i imovina manastira Rile,¹⁶ nekih manastira u Skadarskom sandžaku (Dečani, Moračnik, Beška, Đurdevi Stupovi)¹⁷ i raznih manastira u Trapezuntu¹⁸ upisuju se kao vakufski.

O ovom pitanju izdata je časna fetva, kako se to navodi u fermanu Selima II (iz 1569.):¹⁹ "Ako se kuće, vinogradi, bašte, mlinovi, magaze, ovce i druga stoka, koje su pomenuti kaluđeri od davnina posedovali kao [mulk] ili su ih

8 Isto, 429. Kao što će se videti kasnije zasad se zna da je vakufname posedovalo (ili ih još uvek poseduje) jedanaest svetogorskih manastira (među kojima i Hilandar).

9 Lemerle - Wittek, *Recherches sur l'histoire*, 429.

10 Na arapskom jeziku i, čini se, iz kasnijeg vremena (Kl. Schwarz, *Osmanische Sultansurkunden des Sinai-Klosters in türkischer Sprache*, Islamkundliche Untersuchungen 7, Klaus Schwarz Verlag, Freiburg i. Breisgau, 1970, 14).

11 Lemerle - Wittek, *Recherches sur l'histoire*, 430.

12 El. Zachariadou, *Ottoman Documents from the Archives of Dionysiou (Mount Athos) 1495-1520*, Sudostforschungen XXX, Munchen, 1971, 26.

13 V. Boškov, *Mara Branković u turskim dokumentima iz Svete Gore*, Hilendarski zbornik 5, Beograd 1983, No 2, 206-208. Takođe: V. Boškov - D. Bojanić, *Sultanske povelje iz manastira Hilandara*, Hilendarski zbornik 8, Beograd 1991, No 27, 34; v. Boškov, *Dokumenti Bajazita II u Hilandaru (Sveta Gora) (komentar i regesti)*, Prilozi za orijentalnu filologiju XXXI, Sarajevo 1981, 149.

14 Bran. Đurđev, *Uloga crkve u starijoj istoriji srpskog naroda*, Svjetlost, Sarajevo 1964, 109.

15 M. Sokoloski - Al. Stojanovski, *Turski dokumenti za istorijata na makedonskiot narod, Opširen popisni defter No 4 (1467-1468)*, Skopje, 1971, 107; Al. Stojanovski, *Turski dokumenti za istorijata na makedonskiot narod, Opširen popisni defter za Kjustendilski sandžak od 1570. godine*, V/III, Skopje, 1982, 447.

16 D. Ihčiev, *Turskite dokumenti za Rilskija manastir*, Sofija, 1910, 14.

17 *Posedi manastira u Skadarskom sandžaku*, moj rukopis (u štampi).

18 Zachariadou, *Ottoman Documents*, 26.

19 Sačuvanom, inače, u znatno kasnijem (1613.) detaljnom popisnom defteru Solunskog sandžaka.

od države uzeli sa tapijom, uvakufe za [izdržavanje] njih samih, iskušenika, manastirske sirotinje, gostujućih putnika-namernika, njihovih slugu, nadglednika i nadzornika vakufa, skupljača njihovih prihoda i onih koji [deo prihoda] koriste na ime svojih troškova, i predaju muteveliji, pošto se presudi šerijatsko uvakufljenje, niko nikako ne sme da se meša u to i da menja njihove uslove. Ali ako to nisu njihovi mulkovi, nego su to mezre [obrađiva zemlja], livade, letnji i zimski pašnjaci, koje su sada uzeli od države sa tapijom ili su od ranije uzeli od raje u smislu kupovine, to je sve državna zemlja: nikako ne može biti ničiji mulk, ni muslimana niti drugih. Raja je pritežava putem zakupa i nikako ne može da je prodaje, poklanja ili uvakufjuje; osim sultana to niko nije kadar činiti".²⁰

Tokom druge dekade ramazana iste godine (27. II - 8. III 1569.) manastiri su izvadili vakufname kao potvrde o pravilnim uvakufljenjima. Najverovatnije je, ističe Fotić u navedenom radu, da su to učinili svi svetogorski manastiri, mada se, zasada, zna da je vakufname posedovalo (ili ih još uvek poseduje) svega jedanaest manastira, među kojima je i Hilandar.

"U vezi sa pitanjem crkvenih vakufa" - čitamo u carskoj naredbi iz 1575. godine - "izdata je časna fetva da niko ne sme ugrožavati ih niti menjati njihove uslove, ukoliko se radi o priznatim vakufima koje su crkveni dostojanstvenici već posedovali, ili ukoliko je reč o vakufima stvorenim zaveštanjem poseđa u punoj svojini zaveštača, ili, ukoliko se radi o zaveštanjima poseđa koji je kupljen od države ili drugih, ili o poklonima i prilozima namenjenim izdržavanju i hranjenju manastirske i crkvene sirotinje, gostiju i slugu".²¹ Izuzet je bio samo zemljišni posed (selišta, livade, pašnjaci), čak i kada je kupljen od države sa tapijom; to je tretirano, naime, samo kao zakup, budući da je njime slobodno mogao raspolagati, pa i uvakufiti ga jedino sultan.²²

Uporedo sa vakufskom, postojala je u manastirima i privatna svojina - mulk. Ta vrsta svojine mogla je da se pretvori u vakuf ili proda, kako se to vidi iz sačuvanih turskih popisa. Pravoslavni manastiri na Balkanu, tvrdi M. Kiel (Kiel), imali su dosta svojine ove vrste.²³ U dosad raspoloživim izvorima pominju se: vinogradi,²⁴ čifluci,²⁵ pa zatim zemlja, voćnjaci, maslinjaci i stoka.²⁶ U posedu (mulk) mitropolita Davida bila su 1467. godine čak dva manastira (od kojih jedan Treskavac) i jedna crkva;²⁷ i manastiru Sinaju bile su takode zaveštane dve bogomolje.²⁸

20 Preuzeto iz neobjavljenog rada kolege Al. Fotića, *Sveta Gora u doba Selima II.*

21 Boškov - Bojanić, *Sultanske povelje*, No 53.

22 Isto.

23 Kiel, *Art and Society of Bulgaria*, 62.

24 Boškov - Bojanić, *Sultanske povelje*, 208; M. Sokoloski, *Turski dokumenti za istorijata na makedonskiot narod, Opširni popisni defteri od XV vek*, III, Skopje, 1976, 306, 306-307.

25 Kiel, *Art and Society of Bulgaria*, 157.

26 Isto, 157, 153.

27 Sokoloski - Stojanovski, *Turski dokumenti*, 93.

28 Schwarz, *Osmanische Sultansurkunden*, 15-16.

Primer solunskih manastira svedoči da je ovaj status manastirske zemlje, dobijen neposredno po turskom osvajanju, mogao ubrzo da bude ukinut (pretvaranjem u timare).²⁹ Uz to, iz relevantnih izvora nije baš uvek jasno, kao kod manastira Dečana, naprimer,³⁰ da li imanje ima status mulka ili vakufa.

Sasvim je sigurno da je određen broj manastira, uglavnom onih velikih i bogatih, mogao istovremeno posedovati dobra i u punoj svojini (*mülk*), onim sa statusom vakufa (*vakuf*), kao i zemljom koju je samo uživao (*tasarruf*), a koja je pripadala miriji. Ostali manastiri bili su pretežno uključeni u timare, zeamete i hasove, što znači da su njihovi raniji posedi ušli u fond mirijske zemlje.

Primenjujući načelo šerijatskog prava po kome dve trećine imanja umrlog ostaju bližim srođnicima kao zakonskim naslednicima "svaki hrišćanin može treći dio svoga imanja zavještati crkvi, manastiru, patrijarhu, mitropolitu i episkopu, a kao svjedoci priznaju mu se i nemuslimani".³¹ Turske vlasti su priznavale takva duhovna zaveštanja i pružale im zaštitu, kako se to vidi iz jednog fermmana upućenog 1733. godine vidinskom mitropolitu: "Niko neka se ne meša" - kaže se tu - "u nepokretnu imovinu zaveštanu u korist siromašnih u crkvi ili manastiru".³² A u jednoj nedatiranoj fetvi na pitanje: "Ako neka hrišćanka za života pokloni svoju kuću sirotinji u nekom manastiru, a taj se poklon šerijatski dokaže, da li naslednici mogu osporiti taj poklon?", Tejfig (?), kadija grada Altunilija odgovara: "Ne mogu".³³

Dobrotvor je mogao zasnovati zadužbinu izjavom za svoga života, ili putem testamenta, zaveštanja.³⁴

Tako Đorđe Janković zaveštava 1537. godine kao zadužbinu Zakrajak "da ga za tu njivu postrigu i na samrti pogreb opoju",³⁵ a Milan, kovač iz Sarajeva zaveštava 1720. godine sarajevskoj crkvi "svoju kuću i doganje dve da mu upravimo za dušu".³⁶ Hadži Anđelija Hadži Savinica, kći Markova, zaveštala je iste godine istoj crkvi pet ikona, siniju od bakra, kazan, dva duguma (vrsta posude za vodu), jedan legen (lavor), srebrnu maštrafu (čaušu) i kuću u kojoj je stanovala.³⁷ Testament u korist crkve ostavio je, nešto kasnije, i sarajevski das-

29 Zachariadou, *Ottoman Documents*, 23-26.

30 Sudeći po turskom popisu iz 1582. godine samo dečansko imanje (za razliku od okolnih manastira) vodi se kao mulk (Istanbul, Arhiv Predsedništva vlade, Skadarski defter No 59, 210), dok se u jednom fermmanu kazuje da manastir poseduje vakf-namu (I. Jastrebov, *Podatci za istoriju crkve u Staroj Srbiji*, Glasnik Srpskog učenog društva XL, Beograd, 1874, 239, 251).

31 Begović, *Vakufi u Jugoslaviji*, 88, nap. 238; J. Kabrda, *Dva berata na sofijskija i vidinskija mitropolit ot prvata polovina na XVIII v.* Izvestija na Institut na balgarska istorija, 7, Sofija, 1957, 385, 394.

32 Isto, 394.

33 M. Šakota, *Dečanska riznica*, Beograd, 1984, 405.

34 Begović, *Vakufi u Jugoslaviji*, 87.

35 At. Pejatović, *Spisak fermmana, buruntija, hudžeta itd. u manastiru Sv. Trojice kod Pljevalja*, Spomenik SKA 39, 1900, 190.

36 Vlad. Skarić, *Srpski pravoslavni narod i crkva u Sarajevu u 17. i 18. vijeku*, Sarajevo, 1928, 158.

37 Isto.

kal Mihajlo; svoju uštedevinu podelio je između sarajevske crkve, Hilandara, Žitomislića i Manastira sv. Trojice, s tim da mu se u ta tri manastira održe "tri sarandara".³⁸

Ima vesti i o tome da su neki hrišćani zasnivali svoje zadužbine i pred kadijom, po propisima šerijata. Tako se iz prepisa jednog turskog dokumenta (1539/40.) vidi da je popova kći Pava uvakufila jedno zemljište u varoši Sarajevu "u svrhu da tu sveštenici stanuju i da u Jevanđelju poučavaju dječicu nevjernika".³⁹ Pred kraj XVIII veka Gavriilo Goranov, ćurčija iz Tetova, poklonio je Dečanima dva vinograda, pokućstvo, zvona i kobile.⁴⁰

Treba pomenuti da se za muteveliju vakufa određivala ponekad i žena, a sam hrišćanski vakuf nalazio se jednom na muslimanskom vakufu.⁴¹

Sudeći po sačuvanim mitropolitskim beratima i fermanima⁴² - a i drugim vestima - crkva je imala često teškoća prilikom preuzimanja zaveštane imovine. Tome su se suprotstavljali najpre sami naslednici preminulog, zatim lokalne turske vlasti, pa i sami lokalni mitropoliti, a bilo je i pokušaja ubiranja poreza i otimanja same imovine od strane državnih službenika. Da bi to izbegla crkva se, kako izgleda, služila podmetnutim ličnostima, koje su, ustvari, bile fiktivni kupci. A parnice oko takvih imanja ponekad su dospevale do samog Carigrada.⁴³

Turskim zvaničnim aktima bila je regulisana i ostavština umrlih monaha, neoženjenih sveštenika i mitropolita. "Do sada su" - kako je Portu 1506. godine obavestio pečki mitropolit Janić(ije) - "ostavštine monaha, sveštenika i mitropolita koji su umirali u manastirima i crkvama uzimane za crkve i njihova zaveštanja su se izvršavala. Međutim, sada njihovi naslednici dolaze, uzimaju ih i mešaju se u njihova zaveštanja". Pa sultan Bajazit II strogo naređuje da se "ne menjaju temelji njihovih lažnih običaja" i da se oni i dalje poštuju, a uzeta imovina povraća.⁴⁴

38 Isto.

39 Begović, *Vakufi u Jugoslaviji*, 88.

40 Šakota, *Dečanska riznica*, 401.

41 Treba istaći da šerijatsko pravo poznaje ustanovu podeljene svojine; Begović, *Vakufi u Jugoslaviji*, 23, 63. Kuriozum je svakako i to da su prihodi od hrišćanskih manastira pripadali, ponekad, muslimanskim vakufima (Boškov - Bojanić, *Sultanske povelje*, No 36 i 39; Al. Stojanovski, *Turski dokumenti za istorijata na makedonskiot narod, Opširen popis defter od XV vek*, IV, Skopje, 1978, 171-172; isti, *Turski dokumenti za istorijata na makedonskiot narod, Opširen popis defter za Skopskiot sandžak od 1568/69. godina*, VI, II, Skopje, 1988, 234.

42 Kabrda, *Dva berata*, 384, 394, 388, 389. U berat u vidinskom mitropolitu iz 1733. godine izrekom se kazuje da se, po šerijatskom zakonu, zaveštana imovina po smrti odmah oduzima od naslednika (isto, 390).

43 Skarić, *Srpski pravoslavni narod*, 79-80.

44 H. Kaleši - I. Eren, *Četrnaest turskih fermana manastira Dečana*, Glasnik Muzeja Kosova, 1, Priština, 1970, dok. No 1.

Nevolje su dolazile i od strane fiska budući da su pojedini monasi, posebno u manastirima sa idioritmijskom organizacijom, gde je postojao verski i ekonomski partikularizam monaha, posedovali znatna materijalna dobra. Oslanjajući se na već citirani ferman Selima II (iz 1569.): "Kada među njima neki [kaluđer] umre, a oni kažu: 'Na pomenutoj zemlji postoji i njegov deo', ne predaju tapiju; deo umrlog pritežavaju ostali. Ako bude dozvoljeno da se ovaj princip potvrdi, zakonito je davanje carskih zapovesti o gore navedenim pitanjima. Sve dok se ne ogreše o carski ferman, šerijatski nije dozvoljeno da ih neko ometa". Odnosno "na pomenutoj zemlji nema samostalnih delova njihovih mrtvih i nestalih. Nju živi kaluđeri putem zakupa ili uz tapiju zaista zajednički pritežavaju [plaćajući] odsekom. Ako emini carskog bejtul-mala, emini mevkufata, vojvode i subaše požele da se, suprotno časnom šerijatu i kanunu, upliću u njihovu zemlju pod tapijom (...) to da zabranite i da ne dozvolite uplitanje". "A kada neko od njih umre" - misli se na kaluđere - "njegov deo ne daje se pod tapiju, već ostali kaluđeri uživaju deo umrlog", čitamo i u naredbi iz 1575. godine.⁴⁵

Namera državne vlasti da zaštiti kolektivnu manastirsku svojinu, pa i ličnu - u idioritmijskoj organizaciji manastira mogla je biti, kako je istaknuto, znatna - sasvim je očigledna, bar sudeći po dosad raspoloživim izvorima.⁴⁶

Kasnije će, kako to svedoči ferman Murata III (iz 1582.) doći do pokušaja ograničenja imovine koja se mogla naslediti od umrlih monaha. "Kad umre monah ili sveštenik bez naslednika" - čitamo tu - "onda prema adetu i kanunu koji postoje od ranije, ono što je od njihovog imetka manje [vredno] od pet hiljada [aspri], neka se uzapti za mitropolita, a više od pet hiljada neka mevkufatčija⁴⁷ uzapti za državu".⁴⁸

Ova nova odredba potiče, pretpostavlja Boškov, još iz vremena Selimove vladavine, kada je došlo do poznate "prodaje crkava i manastira".⁴⁹

Ne znamo koliko dugo je ova odredba bila na snazi, jer sudeći po fermanima s početka XVIII veka - a odnose se na sofijsku i vidinsku mitropoliju - patrijarh tu nasleđuje, bez ikakvih ograničenja, imovinu umrlih duhovnika.⁵⁰

Fragmentarnost sačuvanih izvora ne dozvoljava nam, zasad, da donesemo konkretnije zaključke o ulozi i značaju hrišćanskog zadužbinarstva tokom dugih vekova turske vladavine na balkanskim prostorima. Sasvim je sigurno,

45 Boškov - Bojanić, *Sultanske povelje*, dok. No 53.

46 Kiel, *Art and Society of Bulgaria*, 158. Što se tiče iznete tvrdnje da "islamski zakon ne poznaje kolektivnu svojinu" upor. Begović, *Vakufi u Jugoslaviji*, 19.

47 Službenik sekvestra.

48 Boškov - Bojanić, *Sultanske povelje*, dok. No 55; V. Boškov, *Jedan ferman Murata III o Hilandaru u Kulumušu*, Prilozi za orijentalnu filologiju, 28-29, Sarajevo, 1980, 358-359, 361-362.

49 Isto, 358-359.

50 Kabrda, *Dva fermana*, 385; isti, *Les documents turcs relatifs aux droits fiscaux des métropoles orthodoxes en Bulgarie au XVIIIe siècle*, Archiv Orientalni, 6, 1, Praha, 1956, 65. Takođe: Schwarz, *Sultanische Urkunden*, 187-188.

međutim, da je reč o trajnoj pojavi legalizovanoj, a u znatnoj meri čak i štice-
noj od strane turske vlasti.

HRIŠĆANSKO ZADUŽBINARSTVO U PERIODU OSMANSKE UPRAVE

R e z i m e

Islamsko pravo dozvoljava, uz izvesna ograničenja, Jevrejima i hrišćanima osnivanje zadužbina (vakufa) po propisima svoje vere i pred svojim verskim predstavnicima.

U odnosima Osmanlija prema nemuslimanima (tzv. zimijama ili štice-
cima) šerijat je bio glavni, ali ne i jedini izvor prava; bio je još *kanun* (odred-
be sa zakonskom snagom), *urf* (ustaljena praksa vrhovne uprave) i *adet* (obi-
čajno pravo u najširem smislu reči).

Najzad, verska pitanja usklađivala su se i prema državnim interesima
(tzv. *millet* sistem).

Kada je reč o kategorijama vlasništva nad zemljom, uobičajena podela
na mirijsku (miri), *mulk* (*mülk*) i zadužbinsku (*vakıf*) zemlju, odnosila se i na
manastirska dobra, s tim što su ona pretežno bila uključena u državni posed
(*miriju*), a manjim delom zemlja je tu bila u punom vlasništvu (*mulk*) kojom se
inače slobodno raspolagalo, odnosno sa statusom vakufa, koja je bila *extra
commercium*.

Primenjujući načelo šerijatskog prava po kome dve trećine imanja umr-
log ostaju bližim srodnicima kao zakonskim naslednicima "svaki hrišćanin mo-
že treći dio svoga imanja zavještati crkvi, manastiru, patrijarhu, mitropolitu i
episkopu, a kao svjedoci priznaju mu se i nemuslimani". Turske vlasti su priz-
navale takva duhovna zaveštanja i pružale im zaštitu. Turskim zvaničnim akti-
ma bila je regulisana i ostavština umrlih osoba, neoženjenih sveštenika i mitro-
polita. Prilikom preuzimanja zaveštane imovine dolazilo je, neretko, do teško-
ća; bilo od strane naslednika preminulog bilo od lokalnih turskih vlasti, pa i od
samih lokalnih mitropolita. Nevolje su dolazile i od strane fiska, budući da su
pojedini monasi, posebno u manastirima sa idioritmijskom organizacijom (gde
je postojao verski i ekonomski partikularizam monaha), posedovali znatna ma-
terijalna dobra. Namera državne vlasti da zaštiti kolektivnu manastirsku svoji-
nu, pa i ličnu, sasvim je očigledna, bar sudeći po dosad raspoloživim izvorima.

Fragmentarnost sačuvanih izvora ne dozvoljava, zasad, da se donesu
konkretniji zaključci o ulozi i značaju hrišćanskog zadužbinarstva tokom dugih
vekova turske vladavine na balkanskim prostorima. Sasvim je sigurno, među-
tim, da je reč o trajnoj pojavi legalizovanoj, a u izvesnoj meri čak i štice-
noj od strane turske vlasti.

ENDOWMENTS DURING THE OTTOMAN RULE

S u m m a r y

Islamic law, with certain limitations, allows Jews and Christians to found endowments (*waqfs*) under the rules of their religions and before their religious representatives.

In the relations between the Ottomans and non-Muslims (the so-called *zimiye* or wards) Shari'a was the main but not sole legal source: there was also *Kanun* (provisions with force of law), *Urf* (settled practice of the supreme administration) and *Adet* (common law in the broadest sense of the word).

Finally, religious issues were also adjusted to the State interests (the so-called *Millet System*).

As for the categories of ownership over land, a customary classification was *miri*, *mulk* and *waqf* (endowment) lands, which also related to the monastic land. But, this land was mostly included in the State ownership (*miri*), with only its smaller part as full ownership (*mulk*) to be disposed of freely, i.e. it had a status of *waqf* and was *extra commercium*.

Applying a Shari'a principle, according to which two thirds of a deceased person's property belonged to next of kins as legal heirs: "each Christian can endow a third of his property to a church, monastery, patriarch, metropolitan or episcope, and non-Muslims are also accepted as his witnesses." Turkish authorities did recognize such spiritual endowments and ensured their protection. Turkish official laws also regulated estates of the deceased, unmarried priests and metropolitans. When taking estate over, there often arose problems, created either by heirs to the deceased or by local Turkish authorities, or even by local metropolitans themselves. Troubles also came from *fisk*, as some monks, especially in the monasteries with idiorhythmic organization (where religious and economic particularism of monks existed), owned considerable property. The intention of the authorities to protect collective monastic property, as well as individual one is quite manifest, at least judging by the information we have had to date.

Fragmentariness of the information preserved does not allow us, for the time being, to make more concrete conclusions about the role and relevance of Christian endowments over long centuries of the Turkish rule in the Balkans. Nevertheless, it is quite certain that it was a lasting phenomenon, legalized, and, to a certain extent, even protected by the non-coreligionist authorities.